

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 101

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 101

ЗА КОГНИТИВНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНИЯ РЕНЕСАНС. ВТОРА ЧАСТ

ЕВДОКИЯ ХРИСТОВА-СЛАВЧЕВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Евдокия Христова-Славчева. О КОГНИТИВНЫХ РЕВОЛЮЦИИ И КОГНИТИВНОМ РЕНЕСАНСЕ. ЧАСТЬ ВТОРАЯ

Переход от изучения сознания к изучению поведения в психологии можно определить в соответствии с теорией Т. Куна (1996) как революционной смены парадигм. В новой бихейвиористской парадигме отвергается непосредственный опыт как основной предмет исследования, а как подлинный научный метод применяется объективное изучение связи стимула – реакции. Исследование познания в радикальной форме поведенческой психологии редуцируется до изучения научения. Попытки либерализации форм бихейвиоризма делается со стороны концепции о „промежуточных переменных“ в исследовании научения и знаковой операции. Подлинное изучение познания продолжает как в работах традиционных менталистических школах, так и в новых поисках изучения познания в контексте социальных и культурных различий. Контрапункт поведенческой парадигмы является культурно-исторической теории Выготского (1982). Она не только возвращает тема о сознании в лоне психологии, но и дает новую перспективу в изучении познания. Метафоры психологических искании бихейвиористов являются потокам поведения и лабиринтам, а трикомпонентная единица психологического анализа Л. Выготского репрезентирует динамическое пространство формирования высших психических функций.

Evdokia Christova-Slavcheva. ON COGNITIVE REVOLUTIONS AND COGNITIVE RENAISSANCE: PART TWO

The transition from the study of consciousness to the study of behavior in psychology can be determined by T. Kuhn's theory of scientific development (Kuhn, 1996) as a revolution which

changes the domineering mentalist paradigm to a behaviorist one. The new paradigm rejects the immediate experience as the main subject of study and introspective methods are replaced by objective ones measuring the stimulus-response link. One of the central themes in mentalist paradigm, ie replacement of knowledge with learning as basic for behavior modification due to its potential for behavioral research. During this period, the metaphors of stream of behavior and of labyrinth can be considered as alternatives to the “field“ and “stream“ of consciousness. Cultural-historical theory of L. S. Vygotsky (1982) of higher mental functions is opposing behavioral paradigm. Vygotsky not only restores the topic of consciousness in psychology but introduces a new perspective for studying cognition. Vygotsky’s three-component unit of psychological analysis represents the dynamic space of higher mental functions’ formation.

УВОД

Преходът от изучаване на съзнанието като централна тема в психологията към изучаване на поведението може да се определи чрез теорията за научно-то развитие на Т. Кун (1996) като революция, която сменя менталистката с бихейвиористична парадигма. В новата парадигма се отхвърля непосредственият опит като основен предмет на изследване, а интроспекцията се заменя с обективни методи, чрез които се изучава връзката стимул–реакция. Поведенческите психолози се насочват към изследване на нови предметни области с приложен характер и се стремят да обяснят, да прогнозираат и да контролират поведението. Тази промяна се свързва със социалните реформи и доминиращите интелектуални настроения в САЩ от края на XIX и началото на XX век (Дюи, 2001). В друга културна среда революционните социални промени също налагат нова преориентация на психологическите изследвания от експерименталното самонаблюдение в традициите на В. Вунд (1880) и Вюрцбургската школа (Кюлпе, 1975) към обективната психология. От рефлексологията като биосоциална наука през реактологията като поведенческа наука в СССР се развива марксистката психология, основана на теорията на отражението (Ярошевский, 1976, 411–424). Изисква се „разрушаване на традиционната психология“ и промени в понятийния ѝ апарат (Ярошевский, 1976, 421–424). Новата парадигма се ориентира към областите на педагогиката и военното дело. Създават се и нови научни дисциплини, например рефлексологична ортопедия, генетична рефлексология, рефлексология на масите, на изкуството, на творчеството. Интересът както в САЩ, така и в СССР е към развитие на психология, която да обяснява и да контролира човешкото поведение. Познанието – една от централните теми в менталистката парадигма – се заменя с „учене“ като формиране или изменение на поведението и изследване на поведенческия потенциал. През този период метафорите за потока на поведението (Уотсън, 2000) и за лабиринта (Толмън, 1948), могат да се разглеждат като алтернативи на тези за полето и потока на съзнанието. В традициите на менталистките школи продължават изследванията на възприятието, мисленето, паметта, но

те до голяма степен остават в сянката на новите амбиции на психологията да бъде приложна наука и да участва пряко в социалното инженерство. Силен контрапункт на поведенческата парадигма през периода на нейното утвърждаване (1920–1940 г.) е културно-историческата теория на Л. С. Виготски (Выготский, 1960, 1982, 1982а, 1982б). Тя не само връща темата за съзнанието в психологията, но и представя нова перспектива за изследване на познанието.

КАЛЕНДАР НА СЪБИТИЯТА 1913–1950 Г.

Събитие	Година
• Дж. Уотсън създава бихейвиористичната програма	1913
• Появява се списание <i>Experimental Psychology</i> („Експериментална психология“)	1916
• В. Кьолер, К. Кофка и М. Вертхаймер създават списанието <i>Psychologische Forschung</i> („Психологически изследвания“)	1921
• В. Кьолер пише <i>Intelligenzprüfungen an Menschenaffen</i> („Психиката на човекоподобните маймуни“)	1921
• Л. Леви-Брюл пише <i>La mentalité primitive</i> („Първобитното мислене“)	1922
• М. Вертхаймер пише <i>Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt II</i> („Закони в организацията на перцептивните форми“)	1923
• М. Вертхаймер създава „Гешалт теорията“	1924
• К. Кофка емигрира в Америка	1927
• Б. Скинър пише <i>On the conditions of elicitation of certain eating reflexes</i> („За обуславянето на предизвикването на определени, свързани с храненето рефлексии“)	1930
• Е. Толман пише <i>Purposive Behavior</i> („Целенасоченото поведение“)	1932
• Ф. Бартлет пише <i>Remembering: A study in experimental and social psychology</i> („Запомнянето: експериментално и социалнопсихологическо изследване“)	1932
• Б. Скинър публикува <i>Two types of conditioned reflex: A reply to Konorski and Mille</i> („Два типа условен рефлекс: отговор на Конорски и Миле“)	1935
• К. Кофка издава <i>Principles of Gestalt Psychology</i> („Принципи на гешалт–психологията“)	1935
• Б. Скинър издава <i>Behavior of organisms: An experimental analysis</i> („Поведението на организмите: експериментален анализ“)	1938
• Л. Виготски създава културно-историческа психология	1920–1930

- Ж. Пиаже разработва психологията на развитието 1920
- К. Дюнкер пише *On problem solving* („За решаването на проблеми“) 1945
- Дж. Брунер и С. Гудман пишат *Value and need as organizing factors in perception* („Ценността и потребността като организиращи фактори на възприятието“) 1947
- Б. Скингър пише научнофантастичния роман *Walden Two* („Уолдън 2“) 1948
- Е. Толмън публикува *Cognitive maps in rats and men* („Когнитивни карти при плъхове и хора“) 1948
- Дж. Брунер и Л. Поустман са автори на *On the perception of incongruity: A paradigm* („За възприятието на несъответствието: една парадигма“) 1949

БИХЕЙВИОРИСТИЧНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Т. Лийхи (Leahey 1987, p. 258) открива признаците за научна революция в американската психология и появата на нова парадигма още в периода 1892–1912 г. Събитията са свързани не само с научния живот, но и с промяната на мястото, което заема психологията в социалната практика. През 1892 г. се създава Американската психологическа асоциация (АРА) като институция, която определя и развива стандартите за упражняване на професията „психолог“, а мисията на психолозите се възприема в приложението на научни средства за упражняването на социален контрол. Четвъртият президент на асоциацията Дж. Кетъл определя психологията като бързоразвиваща се, количествена наука, която трябва да постигне практическо приложение във всички сфери на живота (Ibid., 262). Тази позиция отговаря на духа на времето в САЩ: това е периодът на създаване на „национална държава, обединена чрез технологията и формирането на обща култура“ (Ibid., 261). Идеята за рационално управление на обществото открива в психологията добър инструмент за изследване не само на индивидуалните различия на основата на количествени методи, но и на поведението.

Дискусиите в менталистката парадигма около анализа на съзнанието и съзнателния опит, които започват още с произведенията на У. Джеймс (2000), разширяват кръга на критиците на непосредствения опит и подготвят не само приемането на моторната теория за съзнанието, но и признаването му за епифеномен, който не определя поведението (цит. по Leahey, 1987, 268–269). Доказателствата за необходимостта от промяна в изследователските процедури идват от успехите на експериментите с животни. Особено силно е влиянието на руската традиция във физиологията, представена от И. Сеченов и И. Павлов (цит. по Ярошевски, 1976). Концепцията за класическото обуславяне се превръща в теоретична основа за изследването на ученето както при животните,

така и при човека. Обяснението на поведението се определя изцяло от влиянието на външните стимули, от връзката между безусловния и условния стимул, и се описва чрез понятията „безусловна“ и „условна реакция“. Не е случаен фактът, че един от най-често цитираните автори, с когото започват бихейвиористичните текстове за ученето през XX столетие, е руският невролог И. П. Павлов. Почти по същото време, когато излизат изследванията за формирането на условните реакции, в САЩ са публикувани експериментите на Е. Торндайк (цит. по Leahey, 1987, 280–282) също с животни. Той изучава формирането на връзката стимул–реакция, а теорията си назовава *connectionism* („конекционизъм“). Ученето при животните се представя посредством „проби“ и „грешки“, а факторите, определящи неговата ефективност, са повторенията и подкрепленията и наказанието. Тази теория е приложена и към изследванията с хора. Без да се определят като бихейвиористи, и И. Павлов, и Е. Торндайк принадлежат към новата парадигма, която си поставя за цел изучаването на поведението и въвеждането на обективни методи в психологията.

През 1913 г. излиза студията на Джон Уотсън *Psychology from the standpoint of a behaviorist* („Психологията така, както я разглежда бихейвиористът“), която се определя като „бихейвиористичен манифест“ (Сахакян, 1998, 1304). Тя е обобщение на двадесетгодишните експериментални изследвания върху животни и дава самочувствието на автора да заяви своите теоретични позиции. В нея могат да се открият всички основни характеристики, които Кун (1996) определя като научна революция:

- *Отхвърляне на старата теория и приемане на нова, която е несъвместима с предишната.*

Според Уотсън „психологията е абсолютно обективен, експериментален клон от природните науки, който се нуждае от интроспекция в същата степен, в която от нея се нуждаят химията и физиката“ (Уотсън, 2000а, 272). Развитието на менталистката парадигма от В. Вунд и У. Джеймс се определя като „псевдонаука“, а нейните открития – като „средновековни спекулации“ (Уотсън, 2000б, 279). Психологията като наука за поведението се разглежда като последователен функционализъм, а менталистките термини „усещане“, „възприятие“, „мислене“ са заменени с бихейвиористичните „стимул“ и „реакция“, „формиране и интегриране на навици“, „емоционално обуславяне“, „говорене“ (Уотсън, 2000а, 263).

- *Логическа смяна на проблемите и целите на научното изследване.*

Природата на човешкото поведение се изследва, за да се контролира и да се познаят ситуациите, които водят до него (Уотсън, 2000б, 275). Това води и до преформулиране на изследователските цели. Според Уотсън „психологията като поведение... ще трябва да пренебрегне доста от наистина съществените проблеми, с които психологията като интроспективна наука се занимава днес“ (Уотсън, 2000а, 273). Основната цел на психологическия анализ той определя като:

➤ откриване на типове отделни реакции и тяхното обединяване в модел, който обществото изисква;

➤ определяне на групата стимули, които предизвикат тези реакции, и заместването им с един-единствен, най-често вербален стимул (Уотсън, 2000б, 282).

Тази процедура описва коректно една от технологиите на социалното инженерство, насочено към моделиране и контрол на поведението.

• *Промяна на методите на изследване.*

За единствено научен метод се приема системното и контролирано наблюдение на това, което прави или казва изследваният, като се дават точни определения на основни работни понятия: „стимул“, „рефлекси“ и „обуславяне“.

• *Промяна на предпочитаните метафори.*

Метафорите „поле на съзнанието“ и „поток на съзнанието“ са заменени с „поток на поведението“ (пак там, с. 283).

Дж. Уотсън представя радикалния бихейвиоризъм, който се основава на детерминизма, емпиризма, редукционизма и обусловеността от средата (цит. по Wolman, 1981, 76–96). Поведението може да се обясни изцяло и единствено чрез влиянията на средата.

Т. Лийхи (Leahey, 1987, 304–306) определя първите реакции на тези категорични изявления като „сдържани“. През периода 1913–1918 г. мнозинството от психолозите все още виждат своята мисия в изследване на съзнателния опит и представяне на мисленето, а имплицитната реч не се приема. По-голям успех имат изследванията върху формирането на условни рефлекси при хората, а методът на И. Павлов се превръща в основен инструмент за формиране и контрол на човешкото поведение. Между 20-те и 40-те години на миналия век нагласите на научната общност постепенно се променят. Натрупването на опит в лабораториите, от една страна, и в практиката по подбор и подготовка на войници, от друга, създава условия за възникване на различни бихейвиористични теории и за широко приложение на поведенческите техники в диагностичната, консултативната и терапевтичната практика.

Друг основен представител на поведенческата парадигма, който посвещава цялата си научна кариера на утвърждаване предимствата на бихейвиоризма пред другите теории в психологията, е Б. Скинър (Скинър, 1996). Според него „задачата на научния анализ е да обясни как поведението на човека като физическа система е свързано с условията, при които човешкият вид е възникнал, и условията, при които отделният човек живее“ (Скинър, 1996, 34). Поведението, което въздейства върху средата, за да предизвика последствия („оперантното“ поведение), може да се изучава, като се създават типове среда, така че да се контролират последствията от нея (пак там, 38). Основна цел на психолозите става промяната на различни форми на поведение при инструменталното обуславяне и разработване на система за неговия контрол. Потокът на поведението става широкото изследователско поле, в което търсят своето обяснение „положителните“ социални практики във всички

сфери на живота, превръщайки човека в част от социалната машина. Познанието в тази парадигма е трансформирано в тема за ученето и историята на научаването. Произведенията на бихейвиористите са важни и в друг смисъл. Те са предупреждение за преоценка на разбирането за това, какво е „успешен социален експеримент“.

Фиг. 1. Формиране на страхова реакция у малкия Албърт в експериментите на Дж. Уотсън и Р. Райнер (1920 г.)

Формирането на страхова реакция у малкият Албърт (вж. фиг. 1) е „невинен“ пример за възможните последствия от социалното инженерство в сравнение с мащабите на последиците, с които изобилства животът през XX век. Класическите условни реакции се формират без участието на съзнанието и е трудно да се променят или погасяват чрез логически аргументи, което прави невъзможен контролът върху последициите. Романът антиутопия на А. Бърджис *Clockwork Orange* („Портокал с часовников механизъм“), както и едноименният филм на Ст. Кубрик от 1971 г. ярко илюстрират проблема за нравствената отговорност, която стои в основата на всеки социален експеримент.

НЕОБИХЕЙВИОРИСТИЧНИТЕ ТЕОРИИ ЗА УЧЕНЕТО

Неофициално допускане на темата за познанието в бихейвиористичната парадигма е концепцията за формиране на „междинни променливи“ в модела на ученето на Е. Толман (Tolman, 1948) и в модела на знаковия процес на Ч. Осгуд (2002, 173–187).

Експерименталните животни в опитите на Е. Толман (Tolman, 1932, 1938, 1948) имат „цел“ и следват в поведението си „знаци“, които ги карат да „очакват“ постигането ѝ. Това, което животните учат, според автора е „когнитивна карта“, която представя лабиринта. Така възприятието и мотивацията стават

основни елементи на теорията му (цит. по Wolman, 1981, 141). Плъховете се учат, като възприемат стимулите. За да обясни този процес, Е. Толман въвежда „намесващи се променливи“, които притежават както мотивационни, така и перцептивни елементи. Той ги определя като ненаблюдаеми и ги поставя между независимите и зависимите наблюдаеми променливи. Според него именно те определят поведението. Това, което може да се наблюдава и да се измерва операционално, са първоначалните причини на поведението и крайните резултати. Сред причините са пет независими променливи:

- стимулите на средата;
- физиологичните импулси;
- наследствеността;
- предишното обучение и
- възрастовото съзряване.

Работата на изследователя продължава към прецизиране на независимите променливи (Tolman, 1938). Той включва към индивидуалните различия наследствеността, възрастта, предишното обучение и някои органични фактори. Експерименталните независими променливи са: сборът от предишни случаи; поддържащият график, значението на състоянието на импулса за даденото време; характеристиките на целевия обект; типът на моторния отговор, който изисква експериментаторът чрез определен експериментален план; формата на лабиринта.

Като зависими променливи се отчитат придвижването в лабиринта (в експериментите с плъхове се регистрира честотата, с която плъховете завиват по правилната алея, разделена на общия брой грешни и правилни завои).

Движението в лабиринтите се описва не като реакции на система от стимули, а като верига от цели и действия, които водят до постигането на определена цел – обект. През 1951 г. Е. Толман (цит. по Wolman, 1981, 141) преработва списъка на междинните променливи и ги групира в три категории:

- системата на потребностите, която зависи от физиологичната депривация или от импулсите в конкретния момент;
- мотивите, които се представят от степента на предпочитание към определени целеви обекти и тяхната относителна сила или „ценност“, и
- поведенческото пространство, в което има обекти с различна познавателна валентност и където се осъществява дадено поведение.

Използването на понятия като „поведенческо пространство“ и „валентност“ доближават Е. Толман до гещалт-теорията. Така ученето в неговата теория се определя като знаково гещалтен процес, при който се формира „когнитивна карта“ и тя е продукт на структуриране, уточняване, разграничаване и изобретяване. Законите на ученето се разделят на такива за капацитета и за стимулите, свързани с материала и с неговото представяне.

Стратегията да се определят психичните феномени като ненаблюдаеми остава бихейвиористична по природа, но междинните променливи като действителни детерминанти на поведението отварят вратата за психологическата каузалност.

Междинните променливи се използват и от друг необихейвиорист Ч. Осгуд (2002) за изследване на знаковия процес. Той допуска съществуването на т.нар. „множествени хипотетични конструкти“, които се разглеждат като мост между непосредствено наблюдаваните външни стимули (*C*) и откритото, наблюдавано поведение (*P*). Пример за такива хипотетични променливи е „междинната реакция“, която Ч. Осгуд въвежда в статията си от 1952 г. *The Nature and Measurement of Meaning* („Природата и измерването на значението“). Този модел става основа за развиването на специализирани лабораторни психофизиологични техники за измерване на скритите процеси (цит. по McGuigan, 1978, 7). Основното допускане е, че хората притежават способността да представят света вътрешно. Според Ч. Осгуд при знаковото поведение присъства процес на репрезентация, който опосредства връзката стимул–реакция. Човешките отговори са контролирани по-скоро от символи (символни процеси), а не само от външни стимули. За да не се промени бихейвиористичният модел обаче, когнитивната преработка се разглежда като верига от стимули и реакции и така се заобикаля въвеждането на психичните процеси. Ч. Осгуд развива тристепенен модел, в който интегрира междинни процеси на репрезентация (принципи на *C – P*) и сетивни и моторни интеграционни процеси (принципи на *C – C* и *P – P*). Стимулът, който не е физически обект, става негов знак, ако предизвика опосредстваща реакция в организма. Тя е само част от поведението, което се предизвиква от самия обект. Опосредстващата реакция предизвиква автостимулация, която определя реакцията. Ч. Осгуд илюстрира развитието на знаковия процес с конкретен пример (Осгуд, 2000, 185):

Думата паяк може да предизвика различни реакции:

C _____ *p* _____ *c* _____ *P* – потръпване.

C _____ *p* _____ *c* _____ *P* – възклицание „Ох!“.

C _____ *p* _____ *c* _____ *P* – бягство от стаята.

C _____ *p* _____ *c* _____ *P* – отказ от работа на юг, ако човекът се страхува от ухапване от отровни паяци.

C е знак на обекта *CI* и може да предизвика поведенческа реакция *P*; *P* включва различни възможни реакции *p1 + p2 + p3* и т.н.

Думата, с която се назовава даден обект, става негов знак, ако предизвика междинен процес (опосредстваща реакция и автостимулация). Ч. Осгуд нарича формирането на междинния процес „формиране на значението на знака“, което е различно за отделните хора и зависи от поведението им.

Моделът на междинните променливи дава възможност за изследване не само на психологическите детерминанти на ученето и формирането на знаковия процес, но и на паметта и решаването на проблемни ситуации. Както теорията на Е. Толман, така и тази на Ч. Осгуд могат да се разглеждат като либерален вариант на поведенческата парадигма.

ТЕМАТА ЗА ПОЗНАНИЕТО ПО ВРЕМЕ НА БИХЕЙВИОРИСТИЧНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Изследване на познанието в менталистката традиция

Дори и през най-силните периоди в развитието на бихейвиоризма продължават изследванията върху познанието в менталистката традиция, която е представена в поредица от статии в списанието на гешалтистите *Psychologische Forschung*. То започва да излиза през 1921 г. и в центъра на техните анализи са особеностите не само на възприятието, но и на паметта и мисленето. В *Principles of Gestalt Psychology* („Принципи на гешалт-психологията“; Кофка, 1935) К. Кофка прилага основните закони на организацията на перцептивното поле към тази на паметовите следи. Той обяснява особеностите на запомнянето със законите за *Prägnanz* (сбитостта), подобие, близостта, завършеността и необходимата непрекъснатост. Характеристиките на паметта изцяло се определят от възприятието, от което логично следва, че не съществува „лоша памет“, а има само лошо възприемане.

През 1921 г. излиза трудът на В. Кюлер (Келер, 1981, 235–254) *Intelligenzprüfungen an Menschenaffen* („Психиката на човекоподобните маймуни“). Авторът изследва възможностите и ограниченията на човекоподобните маймуни да решават проблемни ситуации и изяснява понятието „нагледно-действено мислене“, което се определя от зрителната структура на ситуацията, т.е. структурата на зрителното поле. Съществуват три основни особености на задачата, които я определят като проблем: (1) няма пряк път към решението, (2) необходимо е да се намери обиколен и (3) трябва да се използват или да се изработят оръдия за нейното решаване. Действията на наблюдаваните от В. Кюлер шимпанзета се определят като разумни, когато са насочени към цел или към подцели и когато преобразуват ситуацията от едно състояние в друго. Цялостното решение възниква в пълно съответствие със структурата на полето. Мисленето може да се определи като инструментално, а ученето – като „инсайтно“. Тази концепция критикува ограниченията на конекциониската теория на ученето на Е. Торндайк, описваща процеса като слепи проби и грешки.

Гешалтистката теория за мисленето като продуктивен процес и неговото изследване чрез проблемни ситуации са цялостно представени в работите на М. Вертхаймер (Вертгеймер, 1987) и К. Дюнкер (Дункер, 1981, 258–268). Въз основа на основните характеристики на проблемната ситуация (структура като сумарно цяло; структура като функционално цяло; конфликт и неговата насоченост) се описват и етапите в процеса на продуктивното мислене:

- определяне на проблемната ситуация (като сумарно цяло);
- реструктуриране на ситуацията (ситуацията като функционално цяло);
- действие на организма в отговор на това функционално цяло;
- достигане чрез инсайт до решението на проблемната ситуация.

През разглеждания период излиза и трудът на британския психолог сър Фредерик Бартлет (Bartlett, 1932; издаден е на руски език през 1979 г.) *Remembering* („Запаметяване“). На базата на изследвания, които провежда със свои студенти в оглавяваната от него експериментална лаборатория в Кеймбридж, той формулира реконструктивната си теория за паметта. Тя се различава както от гешталтистката, така и от асоционистката традиция, представена от Х. Ебингхаус, но по характер е менталистка. Основното понятие е „схема“: тя се съхранява в ума и помага на човека да разбере света около себе си. Хората от различни култури имат различни схеми за усвояване и запазване на опита. Смисълът на заучаваното е основната характеристика на човешката памет и определя това, което човек си припомня от картини и истории. Съдържанието на паметта е по-кратък вариант, съгласуван и близък до гледната точка на човека. Паметта се определя не като репродуктивна, а като реконструктивна и използва само част от възприетите събития, като ги организира въз основа на умствени схеми.

Изследванията на мисленето също се разширяват с данни, които разкриват особеностите на познавателните процеси на хора, живеещи извън европейската и североамериканската култура (Lévy-Bruhl, 1922; Леви-Брюл, 1981), а Дж. Брунер и С. Гудман (Bruner & Goodman 1947) и Дж. Брунер & Л. Поустман (Bruner & Postman, 1949), показват особеностите на възприятието във всекидневието, което е силно повлияно от социални фактори и очаквания, изградени върху минало общуване със средата.

През 20-те и 30-те години на ХХ век започват и научната си кариера и Л. Виготски, и Ж. Пиаже. Съвременниците на Виготски определят неговата теория като културно-историческа психология, а Пиаже е признат за един от най-ярките представители на нов структурализъм. Изключителният им принос за развитието на психологическите изследвания върху познанието определя по-особеното им място в този обзор. Дългата и успешна научна кариера на Ж. Пиаже го превръща в един от основните европейски авторитети в психологията на развитието. Теорията му за познанието ще бъде разгледана в контекста на Първата когнитивна революция (1955–1970), която има претенциите да смени бихейвиористичната с информационната парадигма. Съдбата отрежда на Л. Виготски твърде кратък жизнен път, но стилът на неговите психологически анализи му определя мястото на Ренесансов мислител в епохата на бихейвиоризмите и обективистичните психологии.

Културно-историческата психология на Л. С. Виготски: контрапункт на бихейвиористичните теории

В началото на 20-те години на ХХ век в Съветска Русия в период на мощно развитие на рефлексологията, физиологията на висшата нервна дейност и материалистическата психология се появява „феноменът Виготски“ (Леонти-

ев, 1982, 9). Мащабите на научната му дейност далече надхвърлят както националните граници на страната, така и тези на времето, в което живее.

За сравнително кратък период от 1924 до 1934 г. Виготски пише 180 психологически произведения. Ръководи изследователски екип в Московския психологически институт и създава нова школа в полето на психологическото знание. Популярността ѝ расте с годините и нейният автор се определя днес като родоначалник на постмодерната психология и предтеча на социалния конструктивизъм.

На Втория конгрес по психоневрология през 1924 г. той изнася доклада „Методика на рефлексологичното и психологическото изследване“. В следващите години излизат „Съзнанието като проблем на психологията на поведението“ (1925) и „Историческият смисъл на психологическата криза“ (1926–1927). Тези три произведения представят критика на обективното направление в психологията (поведенческата психология).

Според Виготски е необходимо конкретно психологическо изучаване на съзнанието като психологическа реалност. Най-слабото място на претенцията да се създаде „психология без съзнание“ е, че методиката на научното изследване се лишава от „необходимите средства за изследване“ (Виготски, 1982а, 79). Л. Виготски поставя като основни проблеми за изследване „само-съзнанието, психологическата природа на познанието на чуждите съзнания, съзнателността на трите основни сфери на емпиричната психология (мисленето, чувствата и волята), понятието за безсъзнателното, еволюцията на съзнанието, тъждеството и единството на съзнанието“ (пак там, 83). Тяхното формулиране се прави въз основа на нов прочит на теорията за „безобразното мислене“ и гешалт-теорията, в която се чувства уважението към постиженията на учените и истинско възраждане на идеите им. Като основна заслуга на интроспективния метод Виготски посочва възможността за разкриване на двойствената природа на актовете на познанието: самите „актове на познание и съзнаването им“. „Изтънченото самонаблюдение“ на Вюрцбургските психолози им дава възможност да достигнат до „дъното на съзнанието“, където процесите протичат безсъзнателно. Л. Виготски приема, че „не е възможно да се мисли – мисълта, когато се отдаваме напълно на мислите си и се потапяме в тях, – и в същото време да се наблюдават тези мисли. Но когато мисълта завършва, може да се осъзнае“ и това според него е силата на интроспекцията (пак там, 94). Обобщенията на О. Кюлпе за несъвпадението между мислене и реч, изследванията на гешалт-психолозите върху връзката между инструменталния интелект и зачатъците на реч у маймуните и теорията на Ж. Пиаже за когнитивното развитие на децата го насочват към изучаване на динамичните промени в онтогенетичното развитие.

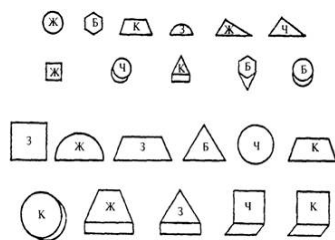
През периода 1927–1931 г. Л. Виготски определя създадената от него психологическа теория като културно-историческа. Основните произведения, в които се представя тази теория, са:

- „Инструменталният метод в педологията“, 1928;
- „Проблемът за културното развитие на детето“, 1928;
- „Генетичните корени на мисленето и речта“, 1929;
- „Очерк за културното развитие на нормалното дете“, 1929;
- „Инструменталният метод в психологията“, 1930;
- „Оръдието и знакът в развитието на детето“, 1930;
- „История на развитието на висшите психични функции“ (1933–1934);
- „Мислене и реч“ (1933–1934).

Една от основните тези на автора е, че психичното пространство е социално-историческо по генезис и опосредствано по структура. Произходът му се търси в контекста на специфичната човешка дейност – трудовата, продуктивната, обществената, – която се осъществява в условията на общуването между хората. Това дава основание на автора да разграничи две нива в психичните процеси у човека:

- на естествените психични процеси;
- на „културните“ психични процеси.

„Културните“ са опосредствани от своеобразни психични оръдия и спомагателни средства. Формирането на висшите психични функции в онтегенезата и във филогенезата става главна изследователска задача на Л. Виготски и неговите сътрудници (Выготский, 1960). Продуктивността на тези изследвания и силата на инструменталния метод са демонстрирани в изучаването на връзката между мисленето и речта. Мисленето възниква от практическата дейност и се опосредства от речта. За да изследва дали наистина думата има ролята на психологическо оръдие, което опосредства образуването на понятия у децата, той използва методиката на двойната стимулация (вж. фиг. 2).

Фиг. 2. Методика на двойната стимулация (Сахаров, 1930)

В хода на експериментите обаче основната задача за изследваните лица, която е била да обобщят фигурите с помощта на „стимули-средства“ (изкуствени думи), се променя в задача за откриване значението на тези „стимули-средства“ чрез избора на геометричните фигури. Л. Виготски нарича психологическите оръдия („стимули-средства“) „знаци“. Те се употребяват в смисъл на „имащи значение“. Основната тема на неговото изследване става ролята на знаците в психичния живот на човека (Выготский, 1982, 118–184).

Проблемите за развитието на понятията и значението на думите стават начин за изследване на мисленето в онтогенетичен план. Знакът като „оръдие за духовно производство“ е културен продукт и се формира в съвместната дейност на хората. В процеса на индивидуалното му усвояване от конкретния човек той се интериоризира и се превръща в „индивидуално психично средство“ за управление на поведението. Според Л. Виготски всеки психичен процес в развитието си преминава от външно към вътрешно опосредстване и тази централна теза се доказва в структурния и генетичния анализ на знаковата операция. Съзнанието за Л. Виготски е „социално и знание във връзка“ (Виготский, 1981в, 165).

За разлика от идеите на необихейвиористите вътрешната структура на знаковата операция е значението, а то „прораста“ в съзнанието и променя всички процеси и отношения. Общото за всички съзнавани процеси е, че са назовани, представляват обобщение и имат свое значение. Знакът изменя междофункционалните отношения и това може да се обясни само ако се определи изменението на съзнанието като цяло. В този контекст е въведено разграничението между смисъл и значение. Смисълът се определя като съвкупност от всички психични факти, които възникват в съзнанието в даден момент, а значението е само една зона от смисъла. То е и най-постоянният елемент на смисъла.

Основните тези на културно-историческата теория оказват силно влияние върху цяло поколение съветски психолози (Лурия, 1975; Леонтиев, 1971; Галперин, 1976). Днес те са обект на дискусия и преоткриване и от социалните конструктивисти в западноевропейската и североамериканската психология.

МЕТАФОРИТЕ ЗА ПОТОКА НА ПОВЕДЕНИЕТО, ЛАБИРИНТА И ИНСТРУМЕНТАЛНИЯ АКТ

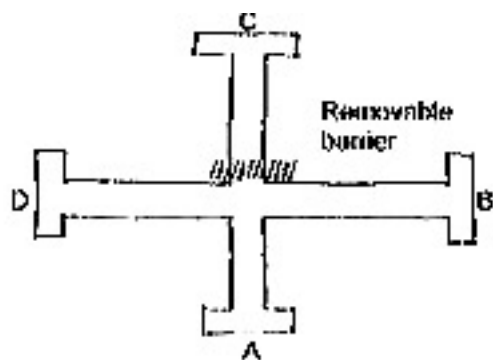
Духът на научните революции не само изисква нова теория, но и използва нова експресивност, която подсилва чувствителността на изследователите. Менталистките метафори за психичното пространство и време в бихейвиористичната парадигма се свеждат до образа на „черната кутия“, тъй като психичните процеси не могат да се наблюдават и не могат да са предмет на научни изследвания. Това, което научната психология според бихейвиористите може да изучава, е връзката между стимула и реакцията. Почти за цели 30 години пространството на психологическите анализи се задава от формулата:

$$C \rightarrow P$$

Стрелката замества „черната кутия“, в която се затваря цялото многообразие от понятия, чрез които менталистките школи описват субективното пространство и време. В замяна на това Дж. Уотсън предлага своята метафора за „поток на поведението“ (Уотсън, 2000б, 283). Тя присъства като рамка в

разнообразните варианти на поведенческата парадигма и изисква описание на отделните, качествено различни единици на поведение. От физическите пространствено-времени характеристики на тези единици психолозите постепенно въвеждат социалното пространство и време.

Темата за ученето въвежда идеята за работното пространство, което най-често се свързва с модела на лабиринта. Разбира се, позитивистичният стил на бихейвиористите е далеч от аналогията между кръстовия лабиринт на Е. Толмън (вж. фиг. 3) и символиката на лабиринта в древногръцката митология, но изкушението за търсене на общ смисъл остава.

Фиг. 3. Кръстов лабиринт, използван от Е. Толман

Лабиринтът на Тезей (вж. фиг. 4) представя идеята за живота като пътуване през трудностите и илюзиите на света, като учене и себеосъществяване чрез преминаване през изпитанията.

Фиг. 4. Лабиринтът на Тезей

Друга метафора в бихейвиоризма е заимствана от физиката и е свързана с разбирането за поведенческата инерция (*momentum*). Още Б. Ф. Скинър (Skinner, 1938) разглежда заученото поведение като устойчиво на промени в зависимост от размера на подкреплението. Тази устойчивост се разглежда като поведенческа инерция и е свързана с масата и скоростта в класическата физика. Поведението, което показва по-голяма устойчивост на промени, ще съдържа по-голяма маса (множество единици на поведение). Силата на отговора, размерът и съпротивата срещу промените са в пряка зависимост от поведенческата инерция, скоростта и масата.

Метафората, която въвежда Л. Виготски, свързва световите на бихейвиористите и менталистите. Той представя психичното пространство чрез „смысловото поле“. Тази идея е представена в доклада „Инструменталният метод в психологията“ (Выготский, 1930), изнесен през 1930 г. Съзнанието не е само сцена, на която се явяват психичните функции. Виготски предлага смысловото поле за единица на психологическия анализ, носеща качествено своеобразие на съзнанието, и го представя чрез тричленната схема на инструменталния акт (вж. фиг. 5).

Фиг. 5. Тричленна схема на инструменталния акт

Инструменталният акт се определя като съвкупност от всички психични процеси, които образуват структурно и функционално единство, насочено към решаване на определена, поставена от обекта задача, и протичащо в съответствие с оръдието. Психологическите оръдия заемат особено място в него.

Те се определят като „изкуствени приспособления, които са насочени към овладяването на собствените психични процеси“ (Выготский, 1982б, 103). По природа те са социални и когато се използват в поведението, изменят не само протичането му, но и цялата структура на психичните функции. Примери за такива оръдия са езикът, цифрите, мнемоничните средства, про-

изведенията на изкуството, схемите, картите, всички условни знаци. Психологическото оръдие е средство, което променя психиката и поведението, и превръща висшите психични функции в обществено-исторически по генезис и опосредствани по структура.

ОБОБЩЕНИЕ

Парадигмалният подход позволява да се анализира периодът от 1920 до 1940 г. като време на научна революция, която въвежда:

- нови предписания и ценности в психологическата общност;
- нов предмет, цели и задачи, изискващи и адекватни за социалната практика процедури и методи на изследване;
- нов, специфичен метафоричен колорит.

Дори и беглият преглед на събитията обаче показва съществуването на паралелни изследователски програми, които имат значим принос към развитието на науката. Диалогът между менталистите и бихейвиористите е труден и противоречив. Той се осъществява от онези учени, които носят силата на Ренесансовата мисъл и очертават бъдещите перспективи на научния живот.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартлет, Ф. (1979). Человек запоминает. *Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти*. Москва: МГУ, 93–102.
- Вертгеймер, М. (1987). *Продуктивное мышление*. Москва: Прогресс.
- Выготский, Л. С. (1960). Развитие высших психических функций. Москва.
- Выготский, Л. С. (1982а). Сознание как проблема психологии поведения. *Собрание сочинений*. Москва: Педагогика, 78–102.
- Выготский, Л. С. (1982б). Инструментальный метод в психологии. *Собрание сочинений*. Москва: Педагогика, 103–108.
- Выготский, Л. С. (1982в). Проблема сознания. *Собрание сочинений*. Москва: Педагогика, 156–167.
- Выготский, Л. С. (1982г). Мышление и реч. *Собрание сочинений*. Т.2., Москва: Педагогика, 6–361.
- Джеймс, У. (2000). Съществува ли „съзнание“? *История на психологическата мисъл. Хрестоматия*. Съставител П. Александров, София: Лик, 238–254.
- Дункер, К. (1981). Подходи к исследованию продуктивного мышления. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 35–46.
- Дюи, Д. (2001). *Човешката природа и поведение*. София: ИК.
- Келер, В. (1981). Исследование интеллекта человекоподобных обезьян. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 235–249.
- Кун, Т. (1996). *Структура на научните революции*. София: Петър Берон.
- Коффка, К. (1975). *Хрестоматия по ощущению и восприятию*. Москва: МГУ.
- Кюле, О. (1981). Психология мышления. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 21–27.

- Леви-Брюль, Л. (1981). Первобытное мышление. *Хрестоматия по общей психологии (психология мышления)*. Москва: МГУ, 130–140.
- Леонтьев, А. Н. (1982). Вступительная статья. О творческом пути Л.С. Выготского. *Собрание сочинений*, Москва: Педагогика, 9–41.
- Лурия, А. Р. (1974). Об историческом развитии познавательных процессов. Москва: Наука.
- Осгуд, Ч. Е. (2002). За природата на значението. *Развитие, предмет, изследователски методи в социалната психология (хрестоматия)*. Съставител Д. Градев, София: Софи-Р, 172–187.
- Сахабян, (1998). У. С. Уотсън. *Енциклопедия по психология*, София: Наука и изкуство.
- Скинър, Б. (1996). *Отвъд свободата и достойнството*. София: Наука и изкуство.
- Толмън, Е. (2000). Нова формула за бихейвиоризъм. *История на психологическата мисъл (Хрестоматия)*. Съставител П. Александров, София: Лик, 290–299.
- Уотсън, Дж. (2000а). Психологията така, както я разглежда бихейвиористът. *История на психологическата мисъл (Хрестоматия)*. Съставител П. Александров, София: Лик, 255–273.
- Уотсън, Дж. (2000б). Бихейвиоризмът: съвременната характерна черта на психологията. *История на психологическата мисъл (Хрестоматия)*. Съставител П. Александров, София: Лик, 276–289.
- Ярошевский, М. Г. (1976). *История психологии*. Москва: Мысль.
- Bruner J. S. & Goodman, C. C. (1947). Value and Need as Organizing Factors in Perception. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 42, 33–44.
- Bruner J. S., Postman, L. (1949). On the Perception of Incongruity: A Paradigm. *Journal of Personality*, 18, 206–223.
- Leahey, T. (1987). *History of Psychology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Leary, D. E. (1995). Naming and knowing: Giving forms to things unknown. *Social Research*, 62 (2), p. 267, 32 p.
- McGuigan (1978). *Cognitive Psychophysiology: Principles of Covert Behavior*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Simonton, D. K. (1995). Behavioral laws in histories of psychology: Psychological science, metascience, and the psychology of science. *Psychological Inquiry*, 6 (2), 89–114.
- Tolman, E. (1932). *Purposive Behavior in Animals and Man*. New York: Appleton-Century Crofts.
- Tolman, E. (1938). The determiners of behavior at a choice point. *Psychological Review*, 45, 1–41.
- Tolman, E. (1948). Cognitive maps in rat and men. *The Psychology Review*, 55 (4), 189–208.
- Wolman, B. (1981). *Contemporary Theories and Systems in Psychology (2nd ed.)*. New York: Plenum Press.